

ARBEN PUTO

BIBLIOTEKA
949.65
P 98

DEMOKRACIA
E RRETHUAR

REDAKTORË: ARSHIN XHEZO

FRIDA IDRIZI

RECENSUES.: STEFANAQ POLLO

KRISTO FRASHËRI

PIKTOR: SPIRO KRISTO

REDAKTOR TEKNIK: PIRRO PANDELI

KORREKTORE LETRARE: NINI IHSANI

PARATHËNIE

Revolucioni i Qershorit 1924 është ndër ngjarjet më të historisë sonë më të re. Ai përbën, pa dyshim, shprehjen më të fuqishme të rritjes së ndërgjegjes politike dhe të vetëveprimit të masave popullore në periudhën midis dy luftërave. Qeveria që doli prej fitores së lëvizjes kryengritëse zhvilloi një veprimtari cilësisht të re në jetën e shtetit të pavarur shqiptar, si në pikëpamje të politikës së brendshme, ashtu edhe të asaj të jashtme. Kjo e bëri Revolucionin e Qershorit të mos jetë vetëm një ndodhi e izoluar shqiptare, por edhe një dukuri që e pasuronte lëvizjen përparimtare demokratike në shkallë ballkanike. Kështu shpjegohet jehona e tij e jashtëzakonshme në botën e jashtme, një jehonë që i kaloi përmasat e Shqipërisë së asaj kohe.

Këtu e ka burimin edhe vëmendja e madhe që i është kushtuar kësaj teme nga ana e studiuesve. Një kontribut veçanërisht të vlefshëm ka sjellë në trajtimin e saj historiografia e re në gjuhën shqipe. Në këta katër dhjetëvjeçarë e gjysmë është bërë një punë serioze, e cila ka patur si rezultat kryesor që Qershori i vitit 1924 të mos mbetet si një episod i humbur në mugëtirën e padijes, si një deviacion i përkohshëm nga rruga e «legalitetit», por të radhitet ndër faqet më të ndritura të gjithë historisë sonë kombëtare. Vlerat e mëdha të Qershorit 1924 kanë dalë në dritë me përpjekjet e shumë autorëve nëpërmjet artikujve studimorë, referateve e kumtesave në sesione shkencore si dhe me botime të dëshmuara të pjesëmarrësve të drejtpërdrejtë apo të kujtimeve të bashkëkohësve. E megjithatë ka ende një zbrazëti të ndjeshme: Qershori i 1924-s, vigjilja e tij e aq më tepër muajt vijues të mbushur me zhvillime të bujshme të brendshme e të jashtme, presin ende të jenë objekt i trajtimeve më të plota e tërësore.

Pa mohuar arritjet e deritanishme, nuk mund të mos konstatohet se ngjarja është copëzuar, është trajtuar në mënyrë fragmentare: janë kapur aspekte të saj të veçanta e të pjeshme, është ndalur vëmendja te personalitetet më të spikatura në rolin e protagonistëve. Ato patjetër kanë sjellë vazhdimisht elemente ndriçimi, tabloja ka ardhur gjithnjë duke u plotësuar, por nuk ka ende studime monografike që të bëjnë sintezën e kësaj eksperience revolucionare të pasur e origjinale.

Ky libër që po i paraqitet publikut është një përpjekje për t'iu përgjigjur kësaj kërkesë, deri në njëfarë mase. Ai nuk rrok gjithë problematikën e Revolucionit të Qershorit dhe të Qeverisë së dalë prej tij; ai e ndjek fenomenin kryesisht në raport me marrëdhëniet ndërkombëtare. Këndvështrimi është i veçantë, por informacioni që është sjellë dhe gjithë lënda e përpunuar mendohet se përbëjnë një trajtesë tërësore. Në kuptimin që hedhin dritë pak a shumë të mjaftueshme mbi komponentin e politikës së jashtme në Revolucionin e Qershorit dhe në veprimtarinë e qeverisë së dalë prej tij. Në këtë rast tema paraqet interes të dyfishtë: nga njëra anë. na njeh me inovacionet e Revolucionit të Qershorit në fushën e politikës së jashtme; nga ana tjetër, nxjerr në pah pengesat e mëdha që ai hasi në arenën ndërkombëtare, frontin unik të Fuqive të Mëdha dhe shteteve ballkanike për shuarjen e asaj që u quajt me qëllime të qarta spekulative «vatër e rrezikshme bolshevike».

Autori i këtij punimi e ka drejtuar vëmendjen e tij te kjo temë shumë herët, që në fillimet e punës së tij kërkimore-shkencore. Ajo është konkretizuar nëpërmjet botimit të një numri artikujsh studimorë kryesisht në revistën «Studime historike» në vitet 60 e 70. Artikujt e përmendur janë përqendruar në probleme të veçanta që ka qenë e detyruar të përballojë Qeveria Demokratike e Nolit në marrëdhëniet e jashtme. Por pikësynimi i autorit ka qenë, që në krye, që nëpërmjet trajtimit të «pjesëve» të mbërrihet te «e tëra». Autori shpreson ta ketë arritur këtë duke e zgjeruar dhe thelluar studimin e duke e pasuruar atë me të dhëna të reja, fryt i një pune shumëvjeçare. Rezultati është kjo monografi që mendohet se jep një pasqyrë dhe analizë të situatës së komplikuar diplomatike në të cilën u ndodh Revolucionin i Qershorit dhe një bilanc të përpjekjeve të Qeverisë së Nolit, si për t'iu dalë zot interesave shtetërore, ashtu edhe për të krijuar kushte

të favorshme për përtëritjen demokratike të shoqërisë shqipëtare. Në këtë drejtim Qeveria e Nolit bëri mjaft, por arriti pak. Në qoftë se ka një konkluzion të përgjithshëm, që mund të nxirret nga ky punim, ky do të ishte se Revolucioni i Qershorit humbjen kryesore e pati në terrenin e politikës së jashtme, një humbje që do të rezultonte fatale. Kjo shpjegon edhe vetë titullin e këtij punimi: «Demokracia e rrethuar» Pse «e rrethuar»?! Sepse gjatë atyre 6 muajve (qershor-dhjetor 1924) Qeveria e Nolit mbeti e izoluar, asaj iu mohua qëllimisht çdo lidhje zyrtare me botën e jashtme. Shqipëria u gjend si në njëllloj rrethimi. Dhe veç asaj, Qeveria e Nolit u rrëzua me forcë në dhjetor me ndërhyrje nga jashtë. Vetë Noli ka shkruar: «Ky ishte një rast i thjeshtë i ndërhyrjes së huaj... Çifligarët nuk do të kishin mundur të ktheheshin pa intervenimin e huaj».

Shikuar në distancë historike, shtypja e Revolucionit të Qershorit me pjesëmarrjen e drejtëpërdrejtë të forcave të jashtme hyn në vargun e gjatë të veprimeve arbitrare e të shkeljeve flagrante të normave elementare të marrëdhënieve ndërkombëtare, të asaj praktike të ndëshkimit brutal të të mëdhenjve kundër të vegjëlve, me të cilën ishte e mbushur sidomos periudha midis dy luftërave botërore. Edhe pas Luftës II rastet nuk kanë qenë as më të pakta, as më pak të bujshme. Por vetë jeta tregoi, dhe ky fund shekulli e ka provuar më qartë se asnjëherë, se rruga e progresit është e pandalshme. Progresi çan çdo rrethim dhe jo vetëm në zhvillimin e brendshëm të vendeve por edhe në marrëdhëniet midis shteteve. Po ngushtohet gjithnjë e më shumë sfera e veprimit të forcave retrograde. Demokratizimi është një proces i pashmangshëm edhe në gjirin e bashkësisë ndërkombëtare.

Pavarësisht nga përfundimi që pati Revolucioni i Qershorit ballafaqimi i tij me botën e jashtme jo vetëm që nuk i cenon, por i ngrre më lart, i nxjerr më në pah vlerat e këtij Revolucioni, si një etapë e rëndësishme e lëvizjes revolucionare demokratike në Shqipëri. Në fund të fundit, qëllimi kryesor i këtij punimi është që të lartësohen trashëgimia e tij historike dhe figura e jashtëzakonshme e Nolit që mbizotëron në këtë ngjarje.

Në të vërtetë mesazhi i Qershorit dhe i vetë Nolit ruajnë aktualitetin edhe në kohën e sotme.

Vëllimit i është bashkëngjitur një shtojcë, që përfshin një numër dokumentesh të dala nga dora e Nolit, dokumente

që kanë vlerën e burimeve parësore. Ato, së pari, shërbejnë si plotësim e ilustrim i fakteve dhe ngjarjeve të trajtuara në punim. Por, veç asaj, ato sjellin edhe një informacion plotësues mbi pikëpamjet e Nolit dhe mbi gjykimet që ai ka dhënë, qoftë mbi veprën e qeverisë gjatë atyre 6 muajve, qoftë mbi objektivat dhe dobësitë e përvojës revolucionare demokratike pas ndërprerjes së saj me forcë në dhjetor.

HYRJE

1. Periudha fill pas mbarimit të Luftës I Botërore është e mbushur me kaq shumë ngjarje të një rëndësie të dorës së parë sa që me të drejtë mund të flitet për një valë të re të fuqishme të lëvizjes çlirimtare në vijim të drejtpërdrejtë të Rilindjes Kombëtare Shqiptare. Vitet 20 plotësuan detyra të tilla historike të cilat vunë vulën e tyre të pashuar në gjithë zhvillimin e vendit, qoftë me afat të shkurtër, qoftë me një shtrirje më të gjatë në kohë. Ato u hapën me zgjimin e madh popullor që takoi majat kulminante në Kongresin Kombëtar të Lushnjës dhe Luftën e lavdishme të Vlorës, dy ngjarje madhore që e shprehën me një forcë të paparë shpirtin e qëndresës dhe vitalitetin e popullit shqiptar.

Jo më shumë se 3-4 vjet më vonë, më 1924, një lëvizje kryengritëse e gjerë plasi brenda vendit, një lëvizje që i shprehu në një mënyrë të re aspiratat shekullore të vegjëlisë. Pasi u kapërcye rreziku i jashtëm imediat, çështja e rendit politik-shoqëror në Shqipërinë e pavarur nuk mund të mos shtrohej me tërë mprehtësinë e saj. Lidhur me këtë forcat politike kryesore të vendit tani u ndanë. Ballafaqimi midis tyre mbush gjithë periudhën që shkon prej fundit të vitit 1920 e deri në pranverë të vitit 1924, një luftë gjithnjë më e ashpër midis së djathtës reaksionare, që synonte të ruante privilegjet e vjetra në një Shqipëri në thelb feudale, dhe krahut përparimtar, që ishte për reforma që duhej ta vinin vendin në rrugën e përparimit e të zhvillimit demokratik.

Kjo luftë u zhvillua fillimisht në kuadrin e sistemit parlamentar, i cili ashtu siç u përvijua në tiparet kryesore në Lushnjë, hodhi hapat e parë në realitetin shqiptar të asaj kohe. E gjithë kjo pati si pasojë një paqëndrueshmëri

ekstreme: krizat politike u ndërthurën me kriza qeveritare të njëpasnjëshme.

Edhe pse nëpërmjet sistemit parlamentar të vendosur në Lushnjë, i cili në kushtet shqiptare i tregoi qartë dobësitë dhe karakterin e tij gjysmak, qysh në verën e vitit 1923 ishte bërë tanimë krejt e qartë se opinioni i vendit anonte gjithnjë më shumë nga e majta përparimtare. Forcës tërheqëse të programit i shtohet pa dyshim edhe prestigji i përfaqësuesve të saj. Një plejadë e tërë udhëheqësish demokratë revolucionarë, si: Fan Noli, Luigj Gurakuqi, Avni Rustemi, Bajram Curri, veç shërbimeve të mëdha që i kishin bërë çështjes kombëtare në të kaluarën. ditën të ndiznin në zemrat e popullit të thjeshtë idealin e drejtësisë shoqërore dhe u vunë në krye të lëvizjes për një Shqipëri të vegjëlisë, kundër hyqmit të «oxhaqeve».

Të paaftë për t'i vënë fre marshimit të vrullshëm të forcave demokratike, qeveria reaksionare që ishte në fuqi, gjithë reaksioni i bejlerëve vendosën të përdornin dhunën e zhveshur si mjet për të ruajtur pozitat dhe privilegjet e moçme. Kishin edhe këta «kryetarin» e vet shpirtëror dhe veprues në personin e Ahmet Zogut, i cili e kishte treguar veten me kohë si mjeshër i intrigës dhe i krimtit politik. Pikërisht eliminimin fizik të kundërshtarëve politikë shtiu në punë Zogu për të vendosur diktaturën e tij në vend. Në gjysmën e dytë të prillit. në vargun e gjatë të krimeve të tij, ai shtoi vrasjen në Tiranë të Avni Rustemit, udhëheqësit të dashur e të nderuar të organizatës «Bashkimi» që grumbullonte elementët më të përparuar të intelektualëve të rinj, të cilët kishin si ideal përtëritjen e Shqipërisë mbi baza demokratike.

Kjo vrasje ishte një atentat kundër vetë ndërgjegjes së kombit, ndaj edhe shërbeu si kushttrim i revoltës prej nga zunë fill ngjarjet e mëdha të pranverës së 1924-s që çuan në fitoren e Revolucionit Demokratik. Si hap i parë, gjithë forcat e opozitës u larguan nga kryeqyteti në shenjë proteste dhe u grumbulluan në Vlorën e epopesë së dyfishtë — asaj të vitit 1912 dhe asaj të vitit 1920. Vetë ceremonia e varrimit të heroit martir, ku mijëra veta erdhën për të marrë pjesë nga të katër anët e vendit, u shndërrua në një manifestim madhështor politik, që paralajmëronte qartë shpërthimin e afërt revolucionar. Në fillim të majit gjithë deputetët e opozitës në parlament i dërguan nga Vlora një ultimatum Këshillit të Lartë në Tiranë (që kryente funksionet e kryetarit të shtetit), duke i kërkuar që të shkarkonte

pa vonesë qeverinë që zotërohej nga kamarilja zogiste. Qeveria u përgjigj duke marrë masa raprezaljeje kundër deputetëve «rebelë», gjë që i dha shkas organizatës «Bashkimi» të bënte menjëherë thirrje për t'u hedhur në kryengritje me armë. Lëvizja triumfoi me një shpejtësi që habiti e zuri në befasi edhe përkrahës, edhe kundërshtarë. Askush nuk besonte në një rrokullisje të tillë të ngjarjeve. Kjo, në vetvete, tregonte jehonën e madhe që patën objektivat e lëvizjes demokratike në masën e gjerë.

E filluar nga malësorët nën komandën e Bajram Currit në Veri, lëvizja kryengritëse u përhap me të shpejtë në Jug ku rreth 12 mijë fshatarë rrokën armët për të goditur forcat e qeverisë. Një Komision Administrativ u formua në Vlorë nën kryesinë e Fan Nolit për drejtimin e përgjithshëm të kryengritjes. Reaksioni ndërkombëtar bëri një përpjekje të fundit për t'i ardhur në ndihmë qeverisë kur ministri anglez Aires, duke kryer një ndërhyrje brutale në punët e brendshme të vendit, propozoi «pajtimin e të dyja palëve në konflikt», por as kjo nuk qe në gjendje të ndalonte fitoren e shpejtë të Revolucionit Demokratik. Në ditët e para të qershorit mbeturinat e forcave reaksionare të shpartalluara u hodhën përtej kufijve, sidomos në Jugosllavi, ku Zogu u prit si aleat dhe u mbajt në rezervë në «vështrim të zhvillimeve të ardhshme të situatës» në Shqipëri.

Më 16 qershor u formua Qeveria Demokratike Revolucionare me Fan Nolin në krye. Ajo qëndroi në fuqi deri në fund të dhjetorit. Me gjithë kohën e shkurtër të ekzistencës së saj, ajo shënon një etapë të rëndësishme në procesin historik të shndërrimit demokratik të shoqërisë shqiptare. Ishte pa dyshim më e majta ndër të gjitha qeveritë që kishin ardhur në fuqi në Shqipëri qysh se kjo fitoi pavarësinë. Programi i saj, ashtu siç u paraqit nga Noli më 18 qershor, përbënte asokohe shprehjen më të plotë të aspiratave të shtresave të gjera të popullsisë. Pikat kryesore të tij ishin vendosja e lirive politike dhe zbatimi i një vargu reformash, ndër të cilat më e rëndësishmja ishte ajo agrare. Për nga karakteri ato sigurisht nuk i kapërcenin caqet e demokracisë klasike borgjeze, por me radikalizmin që i dallonte ato premtinin të krijonin një bazë për të ndërmarrë shndërrime të mëtejshme më të thella shoqërore.¹

1) *Dokumente e materiale historike nga lufta e popullit shqiptar për liri e demokraci (1917-1941), Tiranë, 1959, d. nr. 160.*

2. Megjithëse e zhvilluar kryesisht në plan të brendshëm, lëvizja e 1924-s pati një aspekt tjetër jo më pak të rëndësishëm, atë të politikës së jashtme. Lëvizja e vitit 1924 ishte një protestë e drejtuar jo vetëm kundër shtypjes feudale brenda vendit, por edhe kundër politikës grabitqare, që vazhdonin të ndiqnin fuqitë imperialiste ndaj Shqipërisë. Kjo lëvizje duhet parë, pra, edhe si një përpjekje e qarqeve më të ndriçuara të vendit për t'i prerë rrugën depërtimit të huaj në Shqipëri dhe për t'i siguruar sadopak shtetit shqiptar një pozitë ndërkombëtare të vetën, të lirë nga tutela mbytëse e të mëdhenjve. Me fjalë të tjera, lëvizja e vitit 1924 kishte një funksion të dyfishtë: antifeudal dhe antiimperialist.

Problemet kryesore të politikës së jashtme të lëvizjes demokratike nuk mund të sqarohen pa patur parasysh, sado shkurt, kuadrin diplomatik të çështjes shqiptare në mbarim të Luftës I Botërore. Tipari themelor i këtij kuadri përbëhet nga orvatjet e Fuqive të Mëdha e të shteteve fqinje për ta rivënë në diskutim nga e para çështjen shqiptare. Marrëveshjet e 1913-s mbi njohjen e pavarësisë së Shqipërisë dhe caktimin e kufijve të saj, me gjithë cungimet që këto pësuan, në shumë qarqe u quajtën të zhvleftësuar për shkak të fillimit të armiqësive midis fuqive nënshkruese. Shqipëria u ndodh përballë rreziqeve ndoshta edhe më të mëdha sesa në kohën e luftërave ballkanike. Këto rreziqe të reja u përvijuan më së shumti në Konferencën e Paqes të vitit 1919, ashtu edhe në vitet e mëpastajme. U zhvillua një lojë e ngatërruar diplomatike, herë në prapaskenë e herë në sipërfaqe, që mund të përfundonte ose me fshirjen e plotë të Shqipërisë nga harta politike, ose të paktën me një cungim të ri të tokave shqiptare. Marrëveshja e fshehtë Titoni-Venizellos në kuluaret e Konferencës së Paqes në korrik 1919, memorandumit anglo-francez i dhjetorit të po atij viti, me plotësimet që iu bënë në janarin e vitit vijues, projektet mbi vendosjen e Shqipërisë nën mandatin italian janë disa nga momentet kryesore në tratativat e fuqive pas lufte. Ato tregojnë se diplomacia imperialiste nuk kishte ndryshuar asgjë nga metodat e saj tradicionale në trajtimin e çështjes shqiptare.

Kundërveprimi i fuqishëm i popullit shqiptar në vitin 1920 i varrosi këto plane. Pas Kongresit të Lushnjës, trupat pushtuese u detyruan të tërhiqen dhe vendi u vu në rrugën e bashkimit të tokave shqiptare nën autoritetin qendror të qeverisë kombëtare. Fitorja e armëve shqiptare në Luftën